OLIY TA’LIM TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY-HUQUQIY MASALALARI: YUTUQLAR VA KAMCHILIKLAR

Muallif: **Ibodullayeva Sabina Nurmamat qizi**
Ta’lim muassasasi: Toshkent davlat yuridik universiteti

Annotatsiya. Mazkur tezisda O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini takomillashtirishning nazariy-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Oliy ta’lim sohasidagi so‘nggi yillardagi islohotlar natijasida erishilgan yutuqlar, shuningdek normativ-huquqiy bazadagi kamchiliklar va amaliy muammolar yoritiladi. Tadqiqot yakunida oliy ta’lim muassasalarining avtonomiyasini kuchaytirish, ta’lim sifatini baholashning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish va qonunchilikni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, ta’lim huquqi, takomillashtirish, universitet avtonomiyasi, ta’lim sifati, akkreditatsiya, normativ-huquqiy baza, xalqaro standartlar.

Kirish. Zamonaviy davlatning raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan uning inson kapitali sifatiga, bu esa o‘z navbatida oliy ta’lim tizimining holatiga bog'liq. O‘zbekistonda 2017 yildan boshlab amalga oshirilayotgan islohotlar oliy ta’limni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishni maqsad qilgan. "2022–2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi" ham ta’lim sifatini oshirishni ustuvor vazifalar qatoriga kiritgan.

Mavzuning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi:

- oliy ta’lim muassasalari soni va talabalar qamrovi keskin oshgan, bu ta’lim sifatini ta’minlashning yangi huquqiy mexanizmlarini talab qiladi;
- 2020 yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Ta’lim to‘g'risida"gi Qonun amaliyotda to‘liq o‘z samarasini berishi uchun uni konkretlashtiruvchi qoidalar zarur;
- global ta’lim makonida integratsiya jarayonlari milliy qonunchilikni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — oliy ta’lim tizimini takomillashtirishning nazariy-huquqiy asoslarini o‘rganish, erishilgan yutuqlar va mavjud kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari: oliy ta’lim huquqining nazariy asoslarini yoritish; normativ-huquqiy bazani tahlil qilish; islohotlar natijasida erishilgan yutuqlarni belgilash; huquqiy kamchiliklarni aniqlash; takomillashtirish yo‘nalishlarini asoslash.

Oliy ta’lim huquqining nazariy-huquqiy asoslari.

Ta’lim huquqi inson huquqlari tizimining ajralmas qismi sifatida xalqaro darajada mustahkamlangan. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 26-moddasi har kimning ta’lim olish huquqini e'tirof etadi va oliy ta’limga qobiliyatiga qarab teng kirish imkoniyatini nazarda tutadi. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g'risidagi xalqaro paktning 13-moddasi esa oliy ta’limni barcha uchun bosqichma-bosqich teng ochiq qilish tamoyilini belgilaydi.

Milliy qonunchilikda ta’lim olish huquqi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan. Uning 2023 yilgi yangi tahririda ta’lim huquqiga oid kafolatlar kengaytirilgan. Sohani tartibga soluvchi asosiy akt — 2020 yil 23 sentyabrdagi "Ta’lim to‘g'risida"gi O‘RQ-637-sonli Qonun bo‘lib, u ta’lim turlari, ta’lim muassasalarining huquqiy maqomi, ishtirokchilarning huquq va majburiyatlarini belgilaydi.

Nazariy jihatdan oliy ta’lim tizimini tahlil qilishda bir necha yondashuv mavjud. Birinchisi, ta’limni davlat tomonidan ko‘rsatiladigan ijtimoiy xizmat sifatida qaraydi. Ikkinchisi uni inson kapitaliga qilinadigan investitsiya deb hisoblaydi. Uchinchisi universitetni akademik erkinlik va avtonomiya subyekti sifatida talqin qiladi. Bu uchinchi yondashuv ayniqsa Gumboldt modeliga borib taqaladi. B. Klarkning fikricha, oliy ta’lim tizimi davlat nazorati, bozor va akademik hamjamiyat o‘rtasidagi muvozanat asosida shakllanadi. M. Trou esa oliy ta’limning elitar bosqichdan ommaviy

bosqichga o‘tishi tizim boshqaruvi va sifat nazoratida tub o‘zgarishlarni talab qilishini ko‘rsatgan. O‘zbekiston oliy ta’limi aynan shu o‘tish davrini boshdan kechirmoqda.

Erishilgan yutuqlar. Birinchidan, normativ-huquqiy asoslar tizimli ravishda yangilandi. 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-sonli Farmon bilan "2030 yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi" tasdiqlandi. U oliy ta’lim qamrovini oshirish, sifatni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish va moliyalashtirish tizimini diversifikatsiya qilishni belgiladi. Ilm-fan sohasida ham 2020 yil 29 oktyabrdagi PF-6097-sonli Farmon bilan 2030 yilgacha ilm-fanni rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi.

Ikkinchidan, qamrov ko‘rsatkichlari sezilarli oshdi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda oliy ta’lim muassasalari soni bir necha barobar ko‘paydi, qamrov darajasi esa 2016 yildagi taxminan 9 foizdan 40 foiz atrofigacha yetdi. Nodavlat oliy ta’lim muassasalarining faoliyat yuritishiga huquqiy imkoniyat yaratilgani ham bu o‘sishga xizmat qildi.

Uchinchidan, xalqarolashuv kuchaydi. Xorijiy universitetlar filiallari ochildi, qo‘shma ta’lim dasturlari joriy etildi va akademik almashinuv kengaydi.

To‘rtinchidan, ta’lim jarayonini boshqarishda yangi huquqiy institutlar paydo bo‘ldi: kredit-modul tizimi, ta’lim sifatini nazorat qilish va akkreditatsiya mexanizmlari, shuningdek ayrim universitetlarga akademik va moliyaviy mustaqillik berish tajribasi.

Mavjud kamchiliklar va muammolar. Yutuqlar bilan birga, nazariy-huquqiy jihatdan quyidagi muammolar saqlanib qolmoqda.

Birinchi, normativ-huquqiy bazaning parchalanganligi va tez-tez o‘zgarishi. Sohaning ko‘plab masalalari qonun darajasida emas, balki Prezident farmonlari, qarorlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari bilan tartibga solinadi. Bu huquqiy barqarorlik va bashorat qilinuvchanlikka salbiy ta’sir qiladi. Oliy ta’lim faoliyatini yaxlit tartibga soladigan alohida qonun yo‘qligi ham sezilarli bo‘shliq hisoblanadi.

Ikkinchi, universitet avtonomiyasining nisbatan cheklanganligi. Akademik erkinlik va institutsional mustaqillik tamoyillari deklarativ darajada mustahkamlangan bo‘lsa-da, o‘quv dasturlarini shakllantirish, kadrlar siyosati va moliyaviy boshqaruvda oliy ta’lim muassasalarining haqiqiy mustaqilligi hali yetarli emas. Avtonomiyani amalga oshirishning aniq mezonlari va uning kafolatlari qonunchilikda to‘liq ochib berilmagan.

Uchinchi, ta’lim sifatini baholash va akkreditatsiyaning huquqiy mexanizmlari yetarlicha rivojlanmagan. Sifat ko‘rsatkichlari ko‘pincha miqdoriy mezonlarga tayanadi, mustaqil akkreditatsiya agentliklari faoliyatining huquqiy kafolatlari esa cheklangan.

To‘rtinchi, ta’lim sifati bilan qamrov o‘rtasidagi nomutanosiblik. Ta’lim oluvchilar soni tez o‘sgani holda professor-o‘qituvchilar malakasi, moddiy-texnik baza va ilmiy salohiyat bu o‘sishga mos kelmay qolishi mumkin.

Beshinchi, professor-o‘qituvchilarning huquqiy maqomi va ijtimoiy kafolatlari masalasi. Akademik erkinlik, mehnat sharoitlari va ilmiy faoliyatni rag'batlantirish borasida YUNESKOning 1997 yildagi Oliy ta’lim o‘qituvchilari maqomi to‘g'risidagi tavsiyasidagi talablarga to‘liq mos keladigan aniq normalar yetishmaydi.

Oltinchi, talabalar huquqlarini himoya qilish mexanizmlari yetarli emas. Shartnoma asosida o‘qiyotgan talabalarning huquqlari, to‘lov-shartnoma munosabatlaridagi nizolarni hal etish va ta’lim sifati bo‘yicha shikoyat tartibi aniqroq tartibga solinishi lozim.

Takomillashtirish yo‘nalishlari

Tahlil asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Oliy ta’lim va oliy ta’lim muassasalarining huquqiy maqomini yaxlit tartibga soluvchi alohida qonun ("Oliy ta’lim to‘g'risida"gi qonun) qabul qilish, bu orqali tarqoq normalarni tizimlashtirish.
2. Universitet avtonomiyasining mazmuni, doirasi va kafolatlarini qonun darajasida aniq belgilash, avtonomiyani bosqichma-bosqich va sifat mezonlariga bog'liq holda kengaytirish.

3. Mustaqil akkreditatsiya institutini rivojlantirish, sifatni baholashda natijaga yo‘naltirilgan (bitiruvchilar bandligi, ilmiy natijalar) mezonlarni joriy etish.
4. Professor-o‘qituvchilarning huquqiy maqomi va ijtimoiy-mehnat kafolatlarini mustahkamlash, ilmiy faoliyatni rag'batlantirish mexanizmlarini qonunchilikda aks ettirish.
5. Talabalar huquqlarini himoya qilishning samarali mexanizmlarini (shikoyat ko‘rish tartibi, talabalar ombudsmani yoki shunga o‘xshash institut) joriy etish.
6. Milliy qonunchilikni xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajriba bilan uyg'unlashtirish, diplomlar va malakalarni o‘zaro tan olish masalalarini takomillashtirish.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimini takomillashtirish bo‘yicha so‘nggi yillarda keng qamrovli huquqiy asos yaratildi, qamrov ko‘rsatkichlari oshdi va xalqaro hamkorlik kengaydi. Shu bilan birga, normativ bazaning tarqoqligi, universitet avtonomiyasining cheklanganligi, sifat baholash mexanizmlarining nomukammalligi hamda professor-o‘qituvchilar va talabalar huquqlarini himoya qilishdagi bo‘shliqlar tizimli yechim talab qilmoqda. Alohida qonun qabul qilish, avtonomiya va akkreditatsiya institutlarini mustahkamlash hamda xalqaro standartlarga moslashish oliy ta’lim tizimining barqaror va sifatli rivojlanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023 yil 30 aprel referendumida qabul qilingan yangi tahrir).
2. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g'risida"gi Qonuni, 2020 yil 23 sentyabr, O‘RQ-637-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktyabrdagi "Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g'risida"gi PF-6097-son Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022–2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g'risida"gi PF-60-son Farmoni.

Xalqaro hujjatlar

6. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasi, 1948 yil 10 dekabr.
7. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g'risidagi xalqaro pakt. BMT Bosh Assambleyasi, 1966 yil 16 dekabr.
8. UNESCO. Recommendation concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel. Paris, 1997.

Ilmiy adabiyotlar

9. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
10. Altbach P.G., Reisberg L., Rumbley L.E. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. – Paris: UNESCO, 2009.
11. Clark B.R. The Higher Education System: Academic Organization in Cross-National Perspective. – Berkeley: University of California Press, 1983.
12. Marginson S. Dynamics of National and Global Competition in Higher Education // Higher Education. – 2006. – Vol. 52. – P. 1–39.
13. Trow M. Problems in the Transition from Elite to Mass Higher Education. – Berkeley: Carnegie Commission on Higher Education, 1973.